

TAMÁS ERVIN

Balassagyarmat

Bóklászok a Palóc Múzeumban, melyet a balassagyarmati Nagy Iván, genealógus és történetíró alapított. Az épület egyik szárnya 1914-ben készült el — a másik máig sem. Mondják: a palócság emlékeinek házában két háború is kárt tett. Az első elvitte a pénzt a további építkezéstől, a második alatt pedig sok értéke eltűnt, mivel a múzeumigazgató olyan sebtében menekült a front elől, hogy még az ajtót is nyitva felejtette.

— Napjainkban ismét gazdag a Palóc Múzeum, bár sajnós, a város alapító oklevelét azóta sem sikerült megtalálni — jegyzi meg a mostani múzeumigazgató, dr. Zólyomi József. — Az évek során összegyűlt anyagnak csupán tíz százaléka látható a nógrádi népéletét bemutató kiállításunkon s az emlékszobában, a többi a raktárban pihen.

— Kik is azok a palócok? — faggatom a múzeumigazgatót.

— Nem tudjuk pontosan. Eredetük homályba vész. Feltételezések vannak csupán — válaszolja. Egyesek szerint az ősi kabar törzsek leszármazottai, akadnak, akik a kunok ivadékainak vélik őket, míg mások a környékbeli szlávok utódainak. Persze, a palócok nemcsak Balassagyarmat környékén élnek... Legsajátosabb a nyelvjárásuk, az illabiálisan ejtett „a”, de sok a jellegzetes néprajzi szokás, hagyomány is. Sokáig a palóc elnevezésnek lekezelő csengése volt, aki így kereste-kutatta őket, nemigen akadt rájuk, mert mindig a szomszéd községbe küldték. Mikszáth kedvesen agyafúrt palóc hősei változtatták meg a szó hangulatát, s ma már az emberek inkább büszkének palócságukra, semhogy szégyellnék azt...

— S valóban olyanok a palócok, amilyenek Mikszáth Kálmán festette őket?

— Ez a vidék szegény volt, az itt lakóknak igencsak használniuk kellett az eszüket, hogy megéljenek. Az agyafúrtság persze időnként megalázkodással, kiszolgáltatottsággal jár együtt.

— A Palóc Múzeum gyűjteménye országos viszonylatban is különleges, nem csoda, hogy évente 40–50 ezren tekintik meg. Az épület háta mögött régi parasztházak, amolyan mini szabadtéri múzeum.

— Ez volt hazánkban az első skanzen — mondja dr. Zólyomi József. — 1932-ben létesült, de sajnós a régi, szép épületek idehozatala is félbemaradt, akár a múzeumépítés!

*

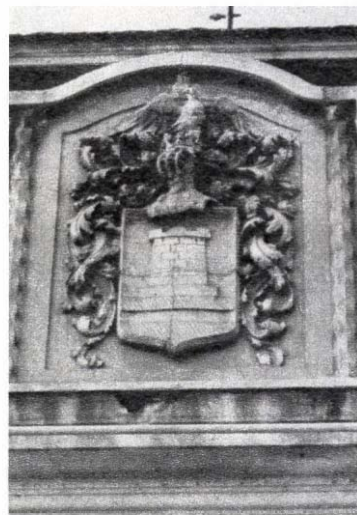
Kmetty Kálmán, a tanácselnök-helyettes tősgyökeres nógrádi. Igaz, szülőfaluját — Rádót — azóta Pest megyéhez csatolták, de azért „nógrádi” község az ma is. A tanácselnök-helyettes pedagógusként kezdte pályáját, 1943-ban Csesztvén — Madách falujában — tanított. A balassagyarmati tanácsházán művelődésügyi osztályvezetőként kezdett dolgozni 1958-ban. Másfél esztendő múlva választották elnökhelyettesé.

— Kötődésem Gyarmathoz? — tündök anélkül, hogy kérdezném. — A gyarmati kórházban láttam meg a napvilágot, itt írták anyakönyvbe a születésemet. A munkahelyeim központja is mindig a városban székelt. Gyermekkorom várva várt eseménye volt, hogy bejövünk ide vásárolni vagy intézni valamit; sokszor ma is gyerekszemmel gyönyörködöm Balassagyarmatban.

Mostoha körülmények között zajlik a beszélgetésünk. A szobában íróasztalok, aktahalmok nagy összevisszaságban, a falakon túlról kalapácsütések zaja tartat velünk hol kisebb, hol

A Jókai utca, háttérben az Újtelep.

A Forgács család címere a Városházán

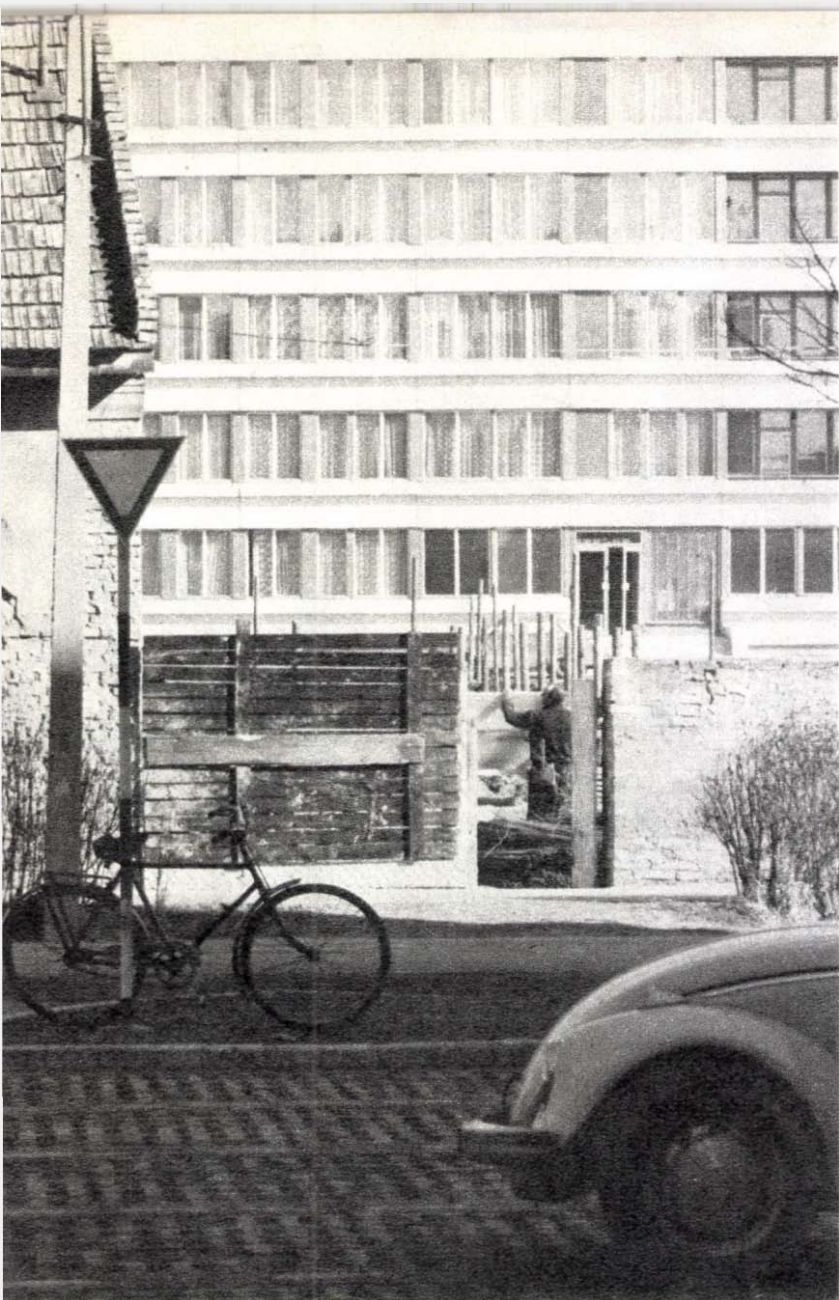
A Palóc Múzeum

nagyobb szüneteket. A városháza tatarozása előreláthatólag 1980-ig tart.

— Ráfér már az épületre a felújítás. Évekig halogattuk, mert mindig voltak sürgősebb munkák is — tárja szét karját Kmetty Kálmán. — Egy óvodabővítés vagy egy iskolaépítés fontosabb, mint a tanácsháza reparálása... Ezt hagytuk utoljára... A rétsági építőszövet-

kezet dolgozik a házon, de most is csak félgözzel, mert úgy döntöttünk, hogy a munkások egy része vonuljon át az óvodabővítéshez.

Balassagyarmaton egyébként kétszer épült városháza. Először az 1700-as évek elején, a mai posta helyén. Ez az épület ierégett, de falait újra fölhúzták, s 1912-ig ott székelt a hivatal. A telket később eladták a postá-

Csigó László felvételei

A városi kórház szülészeti-nőgyógyászati osztálya

— Miért éppen itt alakult ki virágzó város? — fordul ismét a régmúltba a tanácselnök-helyettes. — A vidéket keresztezte a Galga és a Kürtös völgye, fontos átkelőhelye volt az Ipoly folyónak. Főbb útvonalait tehát a történelem taposta ki: Balassagyarmat főutcája még ma is a római kori út nyomvonalát követi. IV. Béla is megszállt Gyarmaton, 1244-ben; két évvel később csereadományként — a lipthói Újfalú és Palugya birtokáért — a Balassák, egykor Balássék, ősenek, Detre fia Miklósnak adja. Innen a név: Balassagyarmat. Fejlődését annak köszönhetette, hogy közlekedési csomópont volt, szívesen telepedtek meg itt a kereskedők és az iparosok. 1847-ben a városnak 67 cseréppel, 368 zsindegyel és 343 szalmával fedett háza van, s a főutcán 11 emeletes épület állt.

Persze a fejlődés nem volt egyenes vonalú; hatszor pusztult el a város. Nem kímélik a tatárok, törökök, a tüzek s a gyakori kolerajárványok. Az esztergomi káptalan följegyzése 1680-ban: „Gyarmat és Palánk egy sorban valának, helyüket is alig-találni...” De talán a katasztrófák, illetve az utánuk következő újjáépítések adtak olyan vérátömlesztéseket Gyarmatnak, amelyek kiemelték a környező települések sorából. Jöttek ide kereskedni szerbek, görögök, zsidók — hozzájuk társultak német iparosok, szlovák földművesek. Tévhit hát, hogy Balassagyarmat elsősorban mezőgazdasági város — erre felé nem annyira jó a föld, sok a homok. Cseh író, Bozsena Němcová, ír szemléletesen az 1850-es évek városképéről: „A házak építésében nincs rendszer, mindenki oda építkezett, ahova azt jónak látta, s ahogy az neki tetszett. Senki sem vette figyelembe,

hogy az építkezések során azonos szélességű járdát hagyjanak, s hogy a házak egyforma magasak legyenek. Ezért van az, hogy a főutcában is vannak nyomorúságos kis viskók. Az utolsó évben épült házak általában egyszemlétesek, több nagyobb, utcára néző ablakkal. A polgárok régebbi házai és a nemesi udvarházak egészen alacsonyok, ablakaik aprók, utcai frontra mindössze egy vagy kettő kerül. Az ablakok kicsik, kinyitni nem lehet ezeket az ablakokat, mert keskeny fächerbe ágyazott üveglapok, kettő vagy négy. Az építkezésnél kerettel együtt építik a falba...”

Az akkori városkép már jelzi a váltakozást: az utolsó esztendőben épült házak szebbek, világra nyitottabbak, mint a régebbi nemesi udvarházak. Az 1890-es években egészen új városkép fogadná a cseh írónt. Az Ipoly felé meginduló vasúti közlekedés újabb lendületet ad a kereskedelemnek. Nem késik sokat a villanyvilágítás bevezetése, az utcák kövezése s a csatornahálózat kiépítése sem. Nincs év, hogy ne gyarapodna új középülettel Balassagyarmat: átadják a főgimnáziumot, a polgári fiúiskolát, a nemzeti iskolát, a pénzügyi palotát, a törvényszéket, felépítik az Otthon és a Tisztviselő lakótelepet. A város lélekszáma lassan eléri a kilencezret, a lakosságnak azonban csak húsz százaléka él földművelésből, a többséget a kereskedelem és a közlekedés foglalkoztatja.

*

— Az élénk kereskedelem nemcsak „pompát, parádét” — vásárt, boltot, zajos forgalmat, változatos életet — hozott, hanem bankokat is, és kialakította a hivatali apparátust, s a tisztviselőkön kívül ösztönözte a pedagógusok, az orvosok, a jogá-

nak, de új tanácsházát építeni nem volt pénzük, béreltek hát egyet. A mostani épület az 1870-es években a Forgács család kastélya volt, utána szálloda. Wälder Gyula tervei alapján építették át városházának. Ez hát a tatározás előtti „tanácsháza-történelem”. Valamikor Balassagyarmat megyeközpont volt. A megyeháza klasszicista stílusú épületét egy kaszárnya helyére

építették, 1832—1835 között, Kassalik Ferenc tervei alapján. A szakszerű leírás szerint „az épület főhomlokzatának közepizáltos tagolása, kétoldalt gyengén tagozott koronázó párkánya nyugodt hatású, megragadó látványt nyújt”. A hajdani hivatal ma a Mikszáth Kálmán Művelődési Központnak, a galériának és a városi levéltárnak ad otthont.

Rákóczi fejedelem útja

szok, azaz az értelmiség letelepedését is. Így került hivatalnokként, Gyarmatra Madách, ügyvédgyakornokként Mikszáth, s alig valamivel később ide helyeznek egy vasutast, Szabó Lőrinc édesapját. Ennek a városnak nemcsak nevezetessége van sok, de híres szülőtte is — tartja Balassagyarmatról dr. Molnár Pál, nyugdíjas pedagógus, aki a másik múzeumot, a helytörténetet vezeti. A fehérre meszelt épület a városközpont egyik lakótelepének tövében áll. Valamikor nemesi udvarház lehetett.

Három elhunyt díszpolgár fényképéhez érünk.

— Nincs gyarmati, aki ne ismerne a két sebészt: dr. Kenessey Albertet és dr. Bartha Elemért — mondja kalauzom, majd hozzát teszi: — Hivatásuknak éltek mindketten, de nem is gazdagodtak meg! A harmadik fotón Böjtös Sanyi bácsi, aki száz ezer forintot hagyott a városra!

Arrébb Ligeti Lajos akadémikus fényképe néz le rám, ő is Balassagyarmat szülőtte. Horváth Endre itt érettségizett, s itt is van eltemetve, iparművész volt. Sokan nem ismerik, pedig naponta forgatják kezükben munkáit: a megannyi papírpénzt, bélyeget. Ő volt a Pénzjegynyomda művészeti vezetője, dolgozott a pengővilágban, de készített százmillió B-pengős inflációs pénzt is. Majd megtervezte a forintot — a tíz, húsz, ötven, százforintos címletű papírpénzt. Bankóin föllelni a palóc népművészet motívumait is. Nevéhez fűződik a rézmetszetszerű bélyegek előállítására. A rézlapra négyzetmilliméterenként tíz vonást húzott, úgy rajzolta meg híres gyümölcssorozatát, a Petőfi-, a Bem- és a Gorkij-bélyegeket.

— Belga-Kongó tízfrankosát is Horváth Endre tervezte — teszi hozzá Molnár bácsi, majd megkérdi, kíváncsi vagyok-e, kik tanultak Gyarmaton.

Már sorolja is Tolnay Kláritól, Fényes Szabolcsig a sok híressé vált egykori gyarmati diákot. Majd halkabbra fogja hangját, szinte súgja, hogy Balassagyarmaton született Michel Gyarmati, a párizsi Folies Bergères művészeti vezetője is. Ha Párizsban járok, keressenem fel, ingyen nézhetem meg a híres mulató műsorát...

Újabb fotó, s még halkabb hang:

— Ebben a leánykollégiumban zajlott le az a túsdráma... Két fiú fegyverrel tartotta fogva a lányokat... Volt itt földindulás. Erre nem vagyunk büszkék!

— A mai balassagyarmatiak is őriznek régi emlékeket? — kérdem búcsúzóul a helytörténeti tár vezetőjét.

— Főleg az idősebbek. A sok bevándorló és a fiatalabbak nem ismerik eléggé az egykori várost, az itt született vagy az itt megfordult híres embereket. Helytörténeti kiállításunknak, sajnos, nem túl sok a látogatója... El is határoztuk, hogy vándorkiállításokat rendezünk az érdeklődés felkeltésére. Első állomása a városi kórház...

*

— Azzal, hogy határvárossá vált Balassagyarmat, lelassult a fejlődés — állapítja meg Kmetty Kálmán tanácselnök-helyettes. — Hiszen a kereskedelem alapjait rendítette meg a változás. Hiába nyeri vissza az 1886-ban odavesztett mezővárosi rangot, hiába megyeszékhely, a második világháborúig csak a század elején megkezdett építkezéseket folytatják, de új középületeket nem emelnek.

Azaz: a megye gazdasági, kereskedelmi életében az egyre inkább iparosodó salgótarjáni szénmedence veszi át Balassagyarmat szerepét. A felszabadulás viharvert állapotban találja az egykor oly virágzó várost. A németek, mielőtt a szovjet csapatok bevonulnának, felrobbantják a lőporraktárnak használt zsinagógát és a régi, emeletes pályaudvart. Romos a lakóházak egynegyede, megrongálódnak a középületek, az iskolák. Még néhány évig innen irányítják ugyan a megye ügyeit, de 1950-ben Salgótarján lesz a megyeszékhely. Újabb csapás: már nemcsak a kereskedők, de a hivatalnokok is hurcolkodnak. Munkalehetőség nincs, az egyetlen üzem — amolyan ipari rezervátum —, a seprűgyár alig néhány dolgozót foglalkoztat. Csak a keserű szóvicc járja: „a megyének van egy Tarjánja és van egy gyarmata...”

— Érthető, hogy Salgótarjánba helyezték a megyeközpontot — mondja a tanácselnök-helyettes —, hiszen iparváros volt már akkor is, jelentős munkásbázissal. Csak az volt nehezen elfogadható, hogy kátyúba ragadt Balassagyarmat szekeré! Ránk ragasztották a dzsentrifészek bélyegét, s évekig tartott, amíg levakartuk magunkról! A kívülállók összekeverték a várost a megyeközponttal — holott mindig is rossz viszony volt a város haladóbb szellemű vezetői és a megyei urak között!

A szolgáltatóház és az Ipoly Áruház

A szabadtéri múzeum

A felszabadulástól 1958-ig Balassagyarmaton összesen 12 új lakás épült állami erőből, s csatornahálózat is csak ezután. Idézet egy 1975-ben megjelent tanácselnöki nyilatkozatból: „Főként a fiatalabbak érezték úgy: el kell menniük innen, ha boldogulni akarnak. Voltak évek, amikor sok-sok ház kapujára akasztottak hirdetőtáblát: Ez a ház eladó!”. Ebben az időben történt, hogy meghalt a városi W.C.-s néni, s már másnap százan jelentkeztek a helyére. Egy aszszony innen a tanácsháza abla-

kából akart kiugrani, mert nem ő kapta az állást. Részlet egy hírből: „Balassagyarmat a negyedik ötéves terv időszakában több mint 1100 lakás falainak felhúzását irányozta elő, ez több mint amennyi a településen az 1800-as évektől 1920-ig összesen megépült.” Egy járókelő véleménye: „Sok elavult, a városképbe nem illő házat lebontottak, és sok, a századfordulón épült, használható lakóházat felújítottak. Új üzletek nyíltak, 1976-ban átadták az Ipoly áruházat, öt új lakótelep épül, bővülnek a szolgálta-

telt Házat arra a visszás helyzetre, hogy az ipartelepítésnek vannak kiskapui is. A fővárostól csak alig pár kilométernyire „költöztetik” a gyáregységeket, részlegeket: így sem Budapest igazi tehermentesítése, sem pedig az ország fehér foltjainak iparosítása — a szándék ellenére — nem valósul meg, helyette ipari gyűrű keletkezik ott, ahol valójában nincs is munkaerő-felhasználás. Nem nehéz kitalálni — a parlamenti képviselő Nógrád megyei volt. Balassagyarmat szerkerét is az iparosítás húzta ki a kátyúból. Nézzük csak: 1966-ban ezer balassagyarmati lakos közül csupán 112 dolgozott az iparban — régebben az arány még rosszabb volt —, ez a szám 1970-re 345-re emelkedett. Az iparfejlesztés egyrészt a már meglévő üzemek bővítésével, másrészt pedig új gyáregységek telepítésével történt. A város vezetői minden áldozatra kaphatók voltak, hogy ideédesgesse a „fióközemeket”: így fordulhatott elő, hogy a volt megyeháza nagytermébe gépek költöztek, s az egykori fiú-diák-

jutott: középiskolai végzettséggel, raktárosként. Négy éve igazgató.

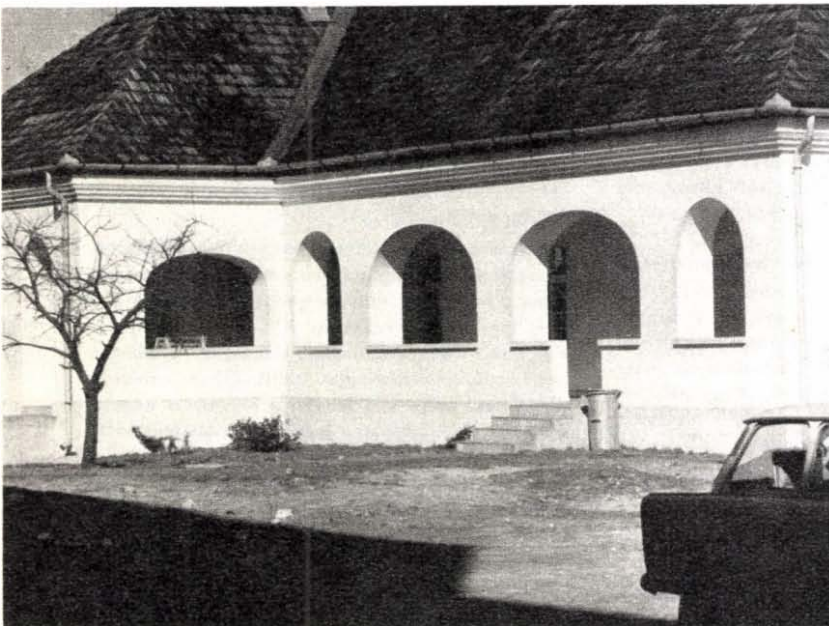
— A kívülállónak romantikusnak tűnhetett, hogy a vármegyeháza nagytermében folyt a munka — mondja —, de mi nemigen tudtuk csodálni a karzat kidolgozásának szépségét... Nem volt hol mosdani, átöltözni, ebédelni. Az első évben 32,5 millió forintot termeltünk, 1,4 millió volt a veszteségünk.

Az igazgatói iroda falán a termelési mutatóknál is beszéde-sebbek az oklevelek: a gyáregység az utóbbi időben háromszor lett élüzem, s 1976-ban megkapta a „kiváló vállalat” címet.

*

A lelkemre kötötték: el ne hagyjam anélkül Gyarmatot, hogy Réti Zoltán festőművésszel ne beszéljek. Ő egyben a zeneiskola igazgatója — a Képzőművészeti Főiskolán kívül elvégezte a Zeneművészetit is — s a város szerelmese. Délelőtt fest, a délután a zenéé, ez a kétlakóság élteti.

— Nézze, én sok faluban, vá-

A helytörténeti múzeum

tások, nő a közművesítettség, s bár a gyermekintézmények fejlesztése lehetne gyorsabb, nincs már Tarján-ellenség Gyarmaton...

— A fordulat 1960 körül következett be — mondja Kmetty Kálmán. — Akkoriban Balassagyarmat lélekszáma alig haladta meg a 12 ezret, ma pedig már 18 ezren vagyunk! Tarján és Gyarmat két úton fejlődő, jó testvérré vált. Salgótarján bebizonyította, hogy életképes megyeközpont, s mivel építészeti hagyományai nem voltak,

a modern építészetben alkotott maradandót. Nekünk az a célunk, hogy értékes hagyományainkat a kor követelményeinek megfelelően ébren tartsuk: erősítsük Balassagyarmat iskolaváros jellegét, korszerűsítsük egészségügyi hálózatát, s szeretnénk, ha városunk továbbra is a környék kereskedelmi központja maradna.

*

A hatvanas évek elején felszólalt egy képviselő az országgyűlésen. Figyelmeztette a Tisz-

Lakótelep

otthonban tanyát ütött egy, a fővárosból leköltözött üzemrész. Hosszú utat tett hát meg a város ipara, míg napjainkig ért — de az idén már több mint hárommilliárd forintot termel!

A legtöbb dolgozót foglalkoztató gyáregység a Budapesti Finomkötöttáru-gyáré. A korszerű, új üzemet 1973-ban avatták. A fiatal igazgató, Forrai Ferencné csak annyit mond: „Nagy eredmény volt az az avatás...” Első munkahelye a Finomkötöttáru-gyár volt, 1965-ben. Szerencsése volt, hogy munkához

rosban éltem, voltam hosszabb ideig Münchenben, de nem tudtam soha másutt elképzeini az életemet, mint Balassagyarmaton. Mi a „balassagyarmatiság”? Számomra annyi, hogy mások ezen a vidéken a dombok, más a levegő... Igaz, lehetne elevenebb a szellemi élet, kerülhetne végre jobb körülmények közé a zeneiskola... De ami másnak fakó a városban, az nekem sejtelmes, ami az idegennek álmos, unalmas, nekem titokzatos. Erősen kötődő típusú ember vagyok.